

TARTU ÜLIKOOL
ÕIGUSTEADUSKOND TALLINNAS

Avaliku õiguse instituut

Ilona Marken-Kruusmägi

POLÜGRAAFITESTI ABIL SAADUD ANDMETE USALDUSVÄÄRSUSE
VÕRDLEMINE MUUDE TÕENDITE USALDUSVÄÄRSUSEGA

Bakalaureusetöö

Juhendaja: kognitiiv- ja õiguspsühholoogia professor,
dr Talis Bachmann

Tallinn
2013

Sisukord

Sisukord.....	2
Sissejuhatus.....	3
1. Polügraafitesti kirjeldus ning selle abil saadava informatsiooni usaldusväärsuse hindamine.....	5
1.1 Ajalugu.....	5
1.2 Üldinformatsioon.....	6
1.3 Polügraafitesti usaldusväärsuse hindamine.....	7
1.4 Polügraafi kasutamine kohtupraktikas.....	11
2. Teiste tõendite tutvustus ning nende usaldusväärsuse hindamine.....	15
2.1 Isikuliste tõendite olemus.....	16
2.1.1 Tunnistaja ütlused.....	17
2.1.2 Kannatanu ütlused.....	17
2.1.3 Kahtlustatava ja süüdistatava ütlused.....	17
2.1.4 Eksperdiarvamus.....	18
2.2 Isikuliste tõendite usaldusväärsuse hindamine.....	18
2.2.1 Taju ja mälu.....	20
3. Polügraafitesti ja tavaliste isikuliste tõendite usaldusväärsuse võrdlev hinnang.....	24
3.1 Vahekokkuvõte.....	25
4. Tuleviku suundumused tõendamise vallas.....	26
4.1 Ajukuva meetod.....	26
4.2 Uuemad saavutused ajuprotsesside registreerimises.....	31
Lõppsõna.....	34
Summary.....	36
Kasutatud allikad.....	38
Kasutatud kirjandus.....	38
Kasutatud kohtupraktika.....	40
Kasutatud normatiivaktid.....	40
Muud allikad.....	41

Sissejuhatus

Üks lugupeetud sõber ütles mulle kord: „Tuleb osata eristada üksteisest fakti, arvamust ja usku.“ Minu küsimuse peale, milles nende vahetegu õigupoolest seisneb, sain vastuseks, et eristamiskriteeriumiks on tõendite olemasolu või nende puudumine. Ent kui üheselt mõistetavad tõendid meie jaoks ikkagi on?

Meie ühiskonnas on palju valdkondi, kus tõendite kogumine ja hindamine tõe korrektse väljaselgitamise huvides olulist rolli mängib. Järjest enam on aja jooksul täiustatud meetodeid ja seadmeid, et hõlbustada tõepärase informatsiooni eraldamist vales. Selleks kasutatavate tõendite liike on palju, ent antud uurimustöö raames keskendutakse põhiliselt isikuliste tõendite usaldusväärsusele, mis sõltub kolmandate isikute sisemistest hinnangutest ja vaadetest – nendeks on kahtlustatava, süüdistatava, kannatanu ja tunnistaja ütlus ning tunnistaja rollis esitatud eksperdiarvamus.

Uurimustöö põhisisuks on kõrvutada mainitud tõendite usaldusväärsust polügraafitesti abil saadud teabe usaldusväärsusega. Vaatamata sellele, et ühest küljest on polügraafi peetud kaua aega üheks kõige efektiivsemaks vahendiks, on see teisalt ka rohket kriitikat leidnud. Erinevatest arusaamadest olenemata on polügraaf maailmses mastaabis siiski laialdaselt kasutusel ning selle kriitikute jaoks intrigeeriva fakti tagamaid siinkohal käsitlema asutaksegi. Huvi on koondatud eelkõige küsimuse ümber, miks ei ole polügraafitest paljudes riikides kohtuliku asitõendina arvestatav ning kas ja kuidas on seda saatev kriitiline meelsus teiste isikuliste tõenditega võrreldes põhjendatud, arvestades asjaoluga, et kõigi isikuliste tõendite puhul on kasutamiseväärsuse tulemusteni jõudmisel suuremas osas määravaks eksperdi isiklik tõlgendamine ja hinnang oma siseveendumuse järgi küsitletava reaktsioonide ja ütluste põhjal. Ka Riigikohus on öelnud: ühelgi tõendil ei ole ette kindlaks määratud jõudu (36, RTK 3-2-1-82-01).

Töö esimeses peatükis antakse ülevaade polügraafitestist ning hinnatakse selle abil saadud informatsiooni usaldusväärsust eraldi. Teises peatükis uuritakse tõendamisprotseduuri üleüldiselt, analüüsitakse isikuliste tõendite olemust ning nende usaldusväärsuse

kujunemist tõendamise vallas. Kolmandas peatükis antakse isikuliste tõendite ja polügraafitesti võrdlev hinnang, selgitades ühtlasi välja, kas kriitika on ühe tõendi puhul põhjendatum kui teise puhul. Neljandas ning ühtlasi viimases peatükis käsitletakse tuleviku suundumusi tõendite hankimise vallas, kuivõrd näib olevat õigustatud eeldada, et just nendele suundadele hakatakse pöörama järjest rohkem tähelepanu. Kuigi tõendeid kasutatakse paljudes erinevates valdkondades, keskendutakse antud töö raames siiski peamiselt nende kasutamisevõimalusele kriminaalmenetluses.

1. Polügraafitesti kirjeldus ning selle abil saadava informatsiooni usaldusväärsuse hindamine

Tõendamise protseduur iseenesest on kujunenud vajaduse tõttu leida tõde. Tihtipeale on selle põhjustanud teatud osapoolte huvi hoida tõde erinevatel põhjustel ilmsikstulemise eest ning seda kasvõi valetamise hinnaga. Kõige rohkem võib kohata ühiskonnas taolist käitumist seal, kus puututakse kokku süütegevuste uurimise ja sealhulgas varjatava teabe avastamiseks kasutatavate meetoditega. Valelikkuse tuvastamiseks on inimkond võtnud aja jooksul kasutusele mitmesuguseid meetodeid eesmärgiga avastada süüdlasi. Erilist energiakulu on asjatundjatelt nõudnud püüd leida ühte universaalset valelikkuse näitajat, mis erinevates katsetes kordumatu füsioloogilise reaktsioonina, mis oleks samas ka üheselt mõistetav, esile tuleks. Teadmine sellest, et valetamisel on emotsionaalse pinget tõttu pärsitud süljenäärmete tegevus, kasutati näiteks Aasias kuiva riisi, mida kahtluseluse süüa lasti, jälgides ühtlasi, kas süüdistatav hiljem riisi välja sülitada suudab või mitte. Sarnasel põhimõttel toimisid ka Aafrika nõiad, kes küll riisi asemel taimede lehti kasutasid (17, lk 20). Nõnda on püütud füsioloogilisi reaktsioone valetamisega seostada juba ammustest aegadest. Moodsa aja tehnikad on võrreldes ajalooa tublisti täiustunud ja kasutusele on hakatud võtma järjest usaldusväärsemaid meetodeid samade eesmärkide saavutamiseks. Seni üheks efektiivsemaks vahendiks valelikkuse tuvastamisel on olnud juba 19. sajandist alates kasutusel olnud polügraafitest ning antud peatükis võetaksegi lähema käsitluse alla polügraafitesti üldine kirjeldus varjatava teabe avastamise vahendina ning saadud teabe usaldusväärsuse hindamine erinevatest kriteeriumitest lähtuvalt.

1.1 Ajalugu

Pulsi mõõtmist rakendati vale kindlakstegemiseks tõenäoliselt juba keskajal. Itaalia psühhiaater Cessare Lombroso oli esimene, kes 19. sajandil kurjategija avastamisel lisaks pulsile ka vererõhku mõõtis. Mõni aeg hiljem avastati inimese kehas teisigi füsioloogilisi muutusi, mis valetamisel ilmnesid. Nii leidis itaallane Vittorio Benussi, et valetamisel muutub sisse- ja väljahingamise suhe ning sellest avastusest tulenevalt arendas John

Larson välja esialgse seadme, mis suutis registreerida nii vererõhku, pulssi kui ka hingamist korraga. Kui Leonarde Keeler 1938. aastal esialgsele seadmele veel ka naha galvaanilise takistuse registreerimise juurde lisas, oligi valmis maailma kõige esimene polügraaf (17, lk 21). Väidetavalt on võimalik polügraafitesti 70-90 protsendil juhtudest usaldada. Aukartustäratavalt kõrgele protsendimäärade vaatamata kriitikud nii ei arva. Ühena põhjustest on välja toodud Aldrich J. Ames'i juhtum. Ames oli nimelt nõukogude spioon, kes LKA-st varastatud informatsiooni tõttu LKA operatsioone kahjustas. Vaatamata asjaolule, et Ames'i süü hiljem tõestust leidis, läbis ta polügraafitesti kaks korda edukalt. Oma edu põhjendas ta hiljem sellega, et suutis olla enesekindel ja rahulik ning saavutada sõbraliku suhte ja hea kontakti testi läbiviijaga (17, lk 24). Vastukaaluks on meieni jõudnud ka psühholoogilist mõjutamist ausse tõstvad lood sellest, kuidas varaste süü omalaadse "polügraafitesti" abil kindlaks tehtud on. Neil juhtudel piisas vaid sellest, et kahtlustatavatele näidati isetehtud seadme osuti poolt viidatud sõnale "vale", ning varas tunnistas end seetõttu süüdi ning soovitas ka süüdi olevatel kaaslastel sama teha, kuna "uurijate valedetektor tõepoolest toimivat" (17, lk 26).

1.2 Üldinformatsioon

Valetamine on teadlik tegevus teiste inimeste eksiteele viimiseks oma ütluste, levitatava informatsiooni või tegevusetusega (vaikimisega) (7, 2001). Tahtliku valetamisega kaasnevad inimese kehas erinevad reaktsioonid ning just nende reaktsioonide registreeringute hindamise usaldusväärsus ongi antud uurimustöö eesmärgiks. Vald kondi, kus polügraafitesti kasutatakse, on mitmeid. See hõlmab nii kindlustuspettuste väljaselgitamist kui ka tövõtuorganisatsioonide poolt isiku sobivuse kontrollimist konkreetsele töökohale. Ent antud uurimustöö raames keskendutakse põhiliselt siiski vaid kriminaalmenetluse raames valelikkuse väljaselgitamisele. Oluline on märkida, et polügraafitest ei ole ainult seade, vaid see hõlmab ka meetodikat küsimuste esitamiseks ja saadud andmete tõlgendamiseks. Lisaks ülalmainitud nelja põhilise pühhofüsioloogilise muutuse registreerimisele on võimalik ammutada informatsiooni ka teiste kehaliste näitajate põhjal, milleks võivad olla näiteks lihaspingete muutused, kudede veresisalduse muutused, pupilli diameetri muutused (15, lk 82), häälevärvinate esinemine (17, lk 25) jm. Kaasajal jälgitakse polügraafitesti läbiviimise ajal ka testitava kehakeelt, hääletooni, silmade pilkumist, aju biopotentsiaale (8, lk 801-

802). Kõiki neid erinevaid analüüsitavaid kehalisi muutusi seob ühine aspekt, milleks on asjaolu, et inimene ei suuda neid üldjuhul teadlikule kontrollile allutada. Selles aga peitub ühtlasi polügraafi usaldusväärsus, kuna seadme poolt registreeritud andmed on objektiivsed.

1.3 Polügraafitesti usaldusvääruse hindamine

Siiski käib sellele vaatamata polügraafi-temaatikaga paralleelselt kaasas kriitiline meelsus, mis ühtlasi on ka põhjuseks, miks polügraafi ei ole lubatud tänapäevani paljudes riikides kohtulike tõenditena seaduslikult kasutada. Umbusalduse põhjustena on välja toodud asjaolu, et erinevalt laialtlevinud valearusaamadest ei saa polügraaf ega ka mõni muu vahend täielikku tõde või valet sajaprotsendilise eksimisvõimaluseta tuvastada, kuna valetamisega kaasnevat kordumatut füsioloogilist reaktsiooni, mida poleks võimalik mõnest valetamisega mitte seotud emotsioonist tingitud reaktsioonina interpreteerida, ei ole veel avastatud. Üldjuhul eeldatakse polügraafitesti läbiviimisel kahtlustatavate kindlakstegemiseks, et konkreetne toimepandud süütegu on jätnud kurjategija teadvusesse sügava psühholoogilise jälje, mis hiljem teadvusest teravalt esile tulles erinevate registreeritavate psühhofüsioloogiliste karakteristikute muutusena avaldub. Kuna enamjaolt on isik teadlik oma tegevuse tagajärgedest, sealhulgas kuriteole järgnevast karistusest, siis rakendub valetamisel inimeses enesekaitsemehhanism (8, lk 800), mis avaldub erutuses, kui isik püüab varjata olulist fakti, mille ilmsikstulekut eelistatakse vältida. Kuigi see enamjaolt tõene on, tuleb eksperdil informatsiooni analüüsimisel säilitada tõe väljaselgitamise huvides kriitilist meelt ning meeles pidada, et emotsionaalne pinge võib küsitletavas tekkida väga mitmetel põhjustel. Tugev reaktsioon küsimustele kuriteo kohta ei pruugi alati tuleneda testitava isiku süüst, vaid hoopiski ärevusest, mille põhjustavad hirm saada valesüüdistus, ebameeldivustunne põhjustatuna ülekuulamisest, negatiivne meelestatus julgeoleku- ja korrakaitseasutuse töötajatesse või hoopis konkreetseesse uurimisse mittepuutuvad isiklikud mälestused mõnest muust läbielatud pingestavast olukorrast, mis küsitlemise käigus sarnaste detailide tõttu testitavale meenuvad. Seetõttu on võimalik taolist emotsionaalsete reageeringute mõõtmist kasutada valetamise avastamisel vaid kaudselt. Nendel põhjustel on eelistatud vastavaid meetodeid nimetada ka emotsionaalse pinge instrumentaaldiagnostikaks. See nimetus on korrektsem teistest nimetustest just sellepolest, et ei eelda vale avastamist otseselt (8, lk 796), vaid

keskendub emotsionaalsest pingest tekkinud indikaatorite registreerimisele instrumendi poolt, mis ühtlasi tagab ka saadud informatsiooni objektiivsuse.

Seade ise tegeleb vaid füsioloogiliste näitajate registreerimisega ega vii läbi analüüsi nende põhjuste kohta. Emotsioonide võimaliku laiahaardelise tõlgendusruumi tõttu osutub eduka polügraafitesti läbiviimisel kaalukaks just oskusliku metoodika ülesehitamine ja testi läbiviiva eksperdi kvalifikatsioon. Õige metoodika aitab reaktsioonide olemasolu või nende puudumist registreerides paremini ja adekvaatsemalt tõlgendada seda, millistele järeldustele füsioloogilised muudatused kehas täpsemalt viitavad. Seetõttu suureneb ka tõenäosus, et vastavad karakteristikud tõepoolest valetamisele või varjamisele osutavad. Hinnangu selle kohta, mis vastavaid kehalisi näitajaid põhjustavad ning kas reageering tuleneb süüst või mõnest muust aspektist, annab asjatundlik ekspert. Selle hinnangu usaldusväärsus ja täpsus sõltub kvalifikatsioonist ja oskuslikkusest ning nõuab põhjalikke professionaalseid teadmisi psühholoogiast, psühhofüsioloogiast ning ka kriminalistikast (8, lk 801). Kuna tulemus sõltub väga suurel määral isiklikust hinnangust ja tõlgendusest, on äärmiselt oluline, et need hinnangud ja tõlgendused viiks läbi spetsiaalse koolituse saanud rohkete kogemustega eksperdid. Vaidlusi tekitab küsimus selle kohta, kas polügraafi poolt registreeritud andmeid on võimalik tõlgendada. Enamus spetsialiste, toetudes uuringutele, vastab sellele küll jaatavalt (8, lk 802), ent siiski tundub vastav problemaatika taanduvat pigem küsimusele, kas informatsiooni tõlgendav ekspert on piisavalt oskuslik ja objektiivne ning kas spetsialist omab igal konkreetsel juhul piisavalt informatsiooni õigusvastase teo tehioludest, tingimustest jne.

Kaalukaim vastuargument formuleerub kahtluses, et psühhofüsioloogiliste karakteristikute muutused ei avalda midagi nende muutuste põhjuste kohta, kuna reaktsiooni võis põhjustada mõni faktor, mis küsimuse esitamisse ei puutu (8, lk 803). Kuigi polügraafitesti tulemuste tõepärasuse hindamisel on põhiline roll tulemusi analüüsival eksperdil, ei pruugi mõnikord sellest piisata. Probleemiks võivad vahel osutada ka isikust sõltuvad faktorid. Näiteks on uuringud näidanud, et ärevuse all kannatavate isikute puhul võivad tulemused erineda tüüpilistest polügraafitesti tulemustest (8, lk 808). Samuti on keeruline analüüsida intellektuaalselt piiratud isikuid, kelles valetamine piisavaid emotsioone esile ei kutsu; ning isikuid, kelle moraalne esineb väärorientatsioon ja kelle empaatiavõime on ebanormaalselt puudulik (8, lk 808, 812) (näiteks psühhopaatia puhul), mille tulemusel jäävad samuti emotsionaalsest pingest tulenevad näitajad

registreerimata. Vähemolulised ei ole polügraafitesti abil saadud tulemuste tõepärasuse hindamise juures ka neutralisaatorite kasutamisest põhjustatud mõjutused. Nende abil püüab testitav kas psüühiliselt või füüsiliselt mõjutada oma füsioloogilisi reaktsioone ning seeläbi muuta tulemused analüüsimatuteks - traumeerivate mälestuste meenutamine, keerulised peastarvutamised, keelde hammustamine, rõhknael kingas jne (10, lk 51; 8, lk 806).

Kuna polügraafitesti põhjal saadud tulemuste hindamisel on ainumääravaks kvalifitseeritud eksperdi tõlgendus testitavas isikus tekkinud füsioloogiliste reageeringute põhjuste kohta, siis selliste asjaolude tõttu tuleb paratamatult esitada küsimus selle kohta, kuiõrd suudab testija tagada igas olukorras endapoolse objektiivse suhtumise, mis ei oleks mõjutatud või kallutatud testija isikust tulenevatest arusaamadest, kahtlustest ja kultuuriruumist sõltuvast maailmavaatest. Teema käsitlemist põhjendab ka teadmine menetlusprotseduuri aspektist, mille raames peab testi läbiviijal olema hea metoodika ülesehitamise huvides täielik ülevaade uurimise all olevatest detailidest ja kogu protsessist üldiselt. Antud küsimust ei kõrvalda ka teadmine, et üldjuhul hindavad tulemusi mainitud põhjuse tõttu mitmed asjatundjad, sest suures mastaabis ei pruugi samas kultuuriruumis elavate inimeste tõekspidamised ja mõjutused üldjuhul väga oluliselt erineda. Siinkohal võib näite toomiseks esitada hüpoteetilise küsimuse: Kui isik seisab silmitsi mõrvasüüdistusega, olles seega nii ühiskonna kui ka ajakirjanduse poolt meie kultuuri moraalnormidest lähtuvalt kuidas mitte aastaid enne lõplikku kohtuotsust „süüdi mõistetud“, ning viimnegi kaudne tõend tema süüd kinnitab, siis kas kõrge kvalifikatsiooniga spetsialistid on valmis tavapäraseks kujunenud autoriteetidest ja arusaamadest mööda vaadates nentima, et kõigele vaatamata võis kahtlusaluse polügraafitestis läbikukkumise potentsiaalseks põhjuseks olla samadest asjaoludest tulenev ärevus ning hirm saada valesüüdistus? Pole kahtlustki, et selle küsimuse vastus sõltub konkreetse eksperdi professionaalsusest ning väga heade kogemuste- ja koolitustepagasiga spetsialistide jaoks ei tekita ülaltoodud olukorraga silmitsiseismine töö väljaselgitamisel mingeid raskusi. Kui ärevust ja hirmu registreeritakse ja tõlgendatakse ebaprofessionaalses, ebapädevas testimises, siis on see tõsine probleem; kui aga ärevust ja hirmu valikuliselt seostatakse kriitiliste stiimulitega ja kontrollstiimulite puhul hirmu ja ärevust sedavõrd pole, siis on test tunduvalt usaldusväärsem. Ent kui testi küsimuste koostamiseks pole piisavalt infot võimalik saada, võib raskustesse jääda ka tippeksperit. Seega sõltub politsei ja prokuratuuri uurijate töö kvaliteedist olulisel määral ka see, kas

polügraafitesti saab kvaliteetselt ja kõrge usaldusväärsusega teha või mitte. Paraku on kõrge kvalifikatsiooniga eksperte selles valdkonnas on maailma mastaabis endiselt veel liiga vähe. Antud probleemile ei annaks lahendust ka seadmete täiustamine, kuivõrd tõepäraste tulemuste saavutamine lasub siiski vaid hinnanguid ja tõlgendusi läbiviiva isiku õlul.

Ent on veel üks oluline probleem, mis polügraafitesti usaldusväärsust kõigutab. Ligi pooltes USA osariikides ja Kanadas on võimalik polügraafi aparatuuri hankimine, et asjaarmastajana sellega tegeleda (8, lk 819), mis tähendab, et pahausketel isikutel ei pruugi teadmistest ja oskustest polügraafi aparatuuri vallas tänapäeval enam puudu tulla. Antud fakt on üpris paljutähenduslik uuringute taustal, mis kinnitavad, et polügraafi seadme korduvas kasutamises harjutamise eesmärgil on võimalik õppida tulemusi teadlikult mõjutama. Teisiti öeldes on võimalik õppida masinat "ära petma". Ometi ei saa sellist stsenaariumit väheusutavaks pidada, kuna üldjuhul võtab vastutusest kõrvale hoida sooviv kurikael, kes tavaliselt oma tegude võimalikest tagajärgedest suurepäraseid teadmisi omab, enda huvide kaitseks tarvitusele kõikvõimalikud meetmed. Siinkohal jääb üsna arusaamatuks, kuidas kõrvaldatakse sellistel juhtudel kahtlus, et valeinformatsiooni edastav isik, kes polügraafitesti läbiviimiseks lahkesti nõusoleku annab, juba varasemalt seadmega harjutamise eesmärgil kokku puutunud ei ole.

Viimasel ajal on eetilistest kaalutlustest lähtuvalt hakatud järjest enam püstitama küsimusi selle kohta, kas intiimsete emotsioonide paljastamine laiemale grupile on isiku privaatsuse kaitsest lähtuvalt lubatav. Polügraafitesti tegemine on siiski vabatahtlik ning on edukas eelkõige inimeste võimaliku süütuse tõestamisel. Antud teema on eriti oluline kõrgendatud moraalnormidega ametite puhul, kus ametipidaja alusetu süüdistamine võib viimasele minna maksma tema töökoha. Üheks selliseks ametiks on näiteks õpetajaamet. Kui õpetajat süüdistatakse laste väärkohtlemises, ei ole tema töökohustuste jätkamine uurimisprotsessi ajaks süütuse presumptsioonile vaatamata mõeldav, kuivõrd see läheb vastuollu paljude õiglus- ja turvatundega. Sellisel juhul ei ole pikem arutelu õpetaja süütuse või süüdioloku üle asjakohane ning antud olukorras võib polügraafitest aidata süütu õpetaja mainet päästa oluliselt kiiremini kui teiste asitõendite otsimine ja läbivaatamine.

Kuigi Eestis on polügraafiga seonduv temaatika endiselt veel marginaalses seisus, on meil

sellele vaatamata uurimismenetlust läbiviivate isikute töö lihtsustamiseks võimalik polügraafitesti kasutada ning see on ka õiguslikult reguleeritud. Psühholoogia ekspertiisi juhendis ei ole ekspertiisi läbiviimise tingimused väga selgelt määratletud, mis iseenesest võimaldab eeluurimise käigus polügraafitesti kasutamist (8, lk 813). Rait Maruste ja Peep Pruksi sõnul on polügraafi kasutamine kriminaalprotsessis asjakohane ja kasulik juhul, kui kahtlusaluseid on palju, ning siis, kui testi läbiviimisel võiks olla testitavale psühholoogiline mõju, mis tähendaks näiteks kuriteo ülestunnistamist pelgalt seetõttu, et kurjategija on teadlik polügraafitesti peatsest kasutamisest (11, 1992). Vaatamata kriitikale ja mõningatele küsitavustele polügraafitesti suhtes, nõustuvad paljud asjatundlikud spetsialistid korduvatele ning põhjalikele uuringutele tuginedes, et senistest meetoditest on polügraafitest osutunud aja jooksul üheks efektiivsemaks vahendiks varjatava teabe avastamisel. Antud uurimustöös väljatoodud faktide ja hinnangute põhjal julgeksin väita, et kriitilisest meelest lähtuva tähelepanu peaks aparatuuri ebatäpsuste ja testitavate reaktsioonide tõlgendamisküsimuste asemel pälvima hoopis vajalikul hulgal ekspertide tiptasemel väljakoolitamine ning range kontroll selle üle, kes menetlustoimingute läbiviimises polügraafiga piisavalt pädev on. Ainuüksi nii on võimalik maandada riske, et kellestki võiks saada põhjendamatu kahtlusalune või et roimar empaatiavõime puudumise tõttu vabadusse pääseks.

1.4 Polügraafi kasutamine kohtupraktikas

Seni on polügraafitesti kasutatud kohtuprotsesside käigus üpris laialdaselt. Antud meetodit kasutab maailmas 19 riiki, esirinnas on USA, Jaapan, Türgi ning Lõuna-Korea. Lääne-Euroopa on läinud skeptilisemat teed, mis puudutab polügraafi usaldamist, piirates polügraafi kasutamist tunduvalt, võrreldes muu maailmaga. Kui mujal maailmas suhtutakse polügraafitesti kui arvestatavasse asitõendisse, siis Eestis, nagu ka enamuses Euroopa riikides ei ole polügraaf ametlikult kohtus asitõendina kasutusel. Küll aga ei ole eeluurimise käigus polügraafitesti tegemine meil uurijate töö lihtsustamiseks ja perspektiivika uurimissuuna kättenäitamiseks keelatud.

Seda, kuidas ja millises ulatuses ning millistel juhtudel on polügraaf rakendatav kriminaalkohtumenetluses, näitab väljatöötatud meetodika ning testija kõrge

kvalifikatsioon. "Kui rakendatav metoodika võimaldab tõsikindlalt tuvastada mainitud seose olemasolu ja muuta kontrollitava isiku reageerimise stiimulitele maksimaalselt vahetuks, tuleks seda pidada teaduslikult põhjendatuks ning anda saadud järeldustele juriidiline vorm kohtuliku tõendi tähenduses" (8, lk 819). Antud juhul peab nentima, et nii see tõepoolest on. Kui metoodika, millest testi tulemuse usaldusväärsus väga tugevas sõltuvuses on, ehitatakse üles professionaalsel tasemel, võib saada vägagi täpseid ja tõepäraseid vastuseid, kuid siinkohal on tingimuseks, et seda, kas see nii ka on, tuleb igal üksikjuhtumil eraldi hinnata.

Seni on polügraafi kasutamise eesmärgiks olnud pigem süütute isikute süütuse tõendamine ning selles vallas on polügraaf tõestanud ka oma kompetentsust. Nagu eespool juba mainitud, võib taoline rakendusvõimalus eriliselt oluliseks osutada juhtumite puhul, kus ametikohustustest tulenevalt kehtivad isikutele ka kõrgendatud moraalinormid (või esinevad nende tööga seoses suuremad turvariskid), mistõttu võib alusetu süüdistamine kahjustada neid tõsisemalt, kui teisi inimesi (näiteks õpetajaameti puhul). Sellisel juhul aitab polügraafitest tõenäoliselt süütu õpetaja maine päästa oluliselt kiiremini, kui teiste asitõendite otsimine ja läbivaatamine.

Allpool on väljatoodud lühike nimekiri ajaloos aset leidnud kohtukaasustest, mis on ühtlasi mõjutanud kohtute põhihoiakuid polügraafite stiimulite kasutamise kohta.

1923. a. - Frye vs. Ameerika Ühendriigid

See juhtum on üks varasemaid, mis polügraafite stiimulite teemat üldse käsitles. Siinkohal on oluline pöörata tähelepanu ka sellele, et tol ajal oli kasutusel tänapäevase polügraafite stiimulite eelkäija, milleks oli süstoolse vererõhu põhine vale avastamise test. Selle tööpõhimõtte seisnes tõusva ja langeva vererõhu mõõtmises küsitluse ajal. Kohus võttis vastu seisukoha, et testi aktsepteerimiseks tõendina peab see olema esmalt leidnud piisavalt üldist heakskiitu füsioloogia ja psühholoogia valdkonna autoriteetide poolt. Selle tulemusena loodi järgmiseks 50 aastaks pretsedent, mis pidas kõiki vale avastamise teste vastuvõetamatuteks.

1975. a. - Ameerika Ühendriigid vs. Oliver

Selle juhtumi lõpptulemuseks oli pretsedent, mis lubas polügraafitesti tulemusi tõenditena taas kasutada. Valitsuse seisukoht oli, et polügraafia teadus on saavutanud kogenud praktikute ja teiste seotud ekspertide poolse heakskiidu.

1980. a. - Ameerika Ühendriigid vs. Roberts

Antud juhtumi jõulisus peitus kahtluses, kas vandekohtu prokurör tagas süüaluse suhtes nõuetekohase menetluse või mitte. Nimelt oli prokurör kohtunikule kinnitanud, et kõiki tõendusmaterjale, mis kohtunikule olid esitatud, olid näinud ka vandekohtu liikmed. Selgus aga, et nii see ei olnud, kuna teiste tõendite seast olid välja jäetud polügraafitesti tulemused. Prokurör oli vandekohtu liikmetele ühemõtteliselt öelnud, et polügraafitesti tulemused on vastuvõetamatud. Kohus aga kinnitas selle vale olevat, taunides prokuröri julge väite selle kohta, nagu oleksid polügraafitesti tulemused kohtus tõenditena vastuvõetamatud. Ka apellatsioonikohus on väitnud, et polügraafitesti tulemused tõenditena on kohtukaasuste puhul vastuvõetavad vastavalt kohtu äranägemisele.

1993. a. - Daubert vs. Merrell Dow Farmaatsia

See juhtum mõjutas polügraafiat sel määral, et lõdvendas tõendite reegleid. 1923. aasta Frye kaasusele loodi uus pretsedent väite näol, et „üldine heakskiit“ ei ole teadusliku tõendi vastuvõetavuse vajalikuks eeltingimuseks. Selle asemel asetas Dauberti kaasus otsuselangetamise võimu kohtuniku kätte, kindlustamaks, et eksperthinnang tugineks usaldusväärsele alusele ning oleks relevantne. Alates Dauberti kaasusest on nüüd igaühel õigus nõuda polügraafitesti tulemuste aktsepteerimist tõenditena. See ei tähendanud veel automaatselt selliste nõuete rahuldamise kohustust, ent võimalus selleks oli nüüd avatud.

1995. a. - Ameerika Ühendriigid vs. Posado

Antud juhtum omas polügraafia seisukohalt väga olulist tähtsust. Esimese astme kohtus jäeti „Dauberti nõue“ polügraafitesti tõendi osas eelistungil rahuldamata ning süüalused mõisteti süüdi. Apellatsioonis tugineti peamiselt faktile, et antud juhtumi spetsiifiliste asjaolude tõttu oleks kohus pidanud nõude siiski täitma. Apellatsioon oli edukas ning süüaluste süüdistused tühistati.

1995. a. - Ameerika Ühendriigid vs. Galbreth

Selles kaasuses leidis eelmainitud nõue järeleandmist ning polügraafitest oli tõendina aktsepteeritud. Süüalune mõisteti tänu vandekohtule eelnevalt esitatud polügraafitesti tõenditele õigeks.

1998. a. - Ameerika Ühendriigid vs. Duque

Antud kaasuses soovis süüalune polügraafitesti tulemustega arvestamist, ent osariik jättis selle nõude rahuldamata. Kohtuotsus vastas osariigi omale ning tõendit ei võetud vastu. Antud juhul oli üheks põhjuseks kohtu uskumus selle kohta, et polügraafitesti läbiviinud ekspert ei olnud kompetentne polügraafi kontrollküsimumste meetodi teadusliku usaldusväarsuse kohta tunnistust andma, kuna ei olnud valmis kaitsma enda kasutatavat meetodit. Teiseks põhjuseks oli kohtu väide, et isegi kui süüalune oleks suutnud ent polügraafitesti tulemustega kaitsta, oleks sellel olnud vähe kaalu, võrreldes tervikliku faktikogumiga, ning oleks seega põhjutanud vandekohtunike mittevajalikkude mõjutamist. Antud kaasuse põhjal on aga polügraafia-vastased hiljem kohtu lisakommentaare põhjal teinud valesid järeldusi ja esitanud mittetõepäraseid tsitaate polügraafia ebausaldusväarsuse kohta.

1998. a. - Ameerika Ühendriigid vs. Sheffer

Üks selge tulemus antud juhtumist oli järeldus, et polügraafitesti tulemustega arvestamisest keeldumist kohtus ei peeta süüaluse õiguste rikkumiseks ning polügraafia jääb antud kaasuses ka edaspidi vastuvõetamatuks tõendusmaterjaliks. Antud tulemuse üleüldine mõju polügraafia vastuvõetavuse osas varieerub osariigiti ning püsib avatuna tõlgendusteks. Kuigi näib, nagu õõnestaks see pretsedent mingil määral Dauberti kohtuotsust, siis realselt jätab see individuaalsele osariigile ja kohtule otsustusõiguse, kas rakendada polügraafia-põhist tõendit või mitte.

Polügraafia-alaste seniste kaasuste põhjal saab teha üldised järeldused:

1. Kohtusüsteem on üldiselt vastuoluline, mis puudutab lõplikke otsuseid polügraafia vastuvõetavuse kohta.
2. Lõppkokkuvõttes jääb iga kohtuniku enda otsustada, kas lubada polügraafia tõendite kasutamist või mitte.
3. Polügraafitesti loetakse tihtipeale kohtulikuks tõendiks ning sama tihti ka keeldutakse sellest.
4. Polügraafi kasutatakse laialdaselt teistes valitsuse tegevusvaldkondades nagu näiteks töösuhetes tööliste värbamiseks, julgeolekukontrolli testimiseks või spionaaži- ja sabotaaži testimiseks (57, The Polygraph Examiner).

2. Teiste tõendite tutvustus ning nende usaldusväarsuse hindamine

Inimene peab igapäevaselt sulanduma paljudesse erinevatesse rollidesse, mis aitab tal paremini olukordadega kohaneda ning silmitsi seista. Enamus rollidest on meile niivõrd omasteks saanud, et me ei suuna teadlikult energiat nende vastuvõtmiseks, ent hoopis teisiti on olukord võõraste kontekstidega, kuhu me satume esmakordselt ning peame hakkama nende raames otsuseid vastu võtma. Paljude jaoks on selliseks võõraks kontekstiks ülekuulatava roll, mil neile pannakse peale kohustus aidata kaasa tõe väljaselgitamisele.

Tõendamine on kohtumenetluses tõe väljaselgitamise huvides üks olulisemaid aspekte ning seetõttu on pööratud erilist rõhku tõendamise meetoodika korrektsusele ja konkreetsetest reeglitest kinnipidamisele. Praktikas on valdavaks arusaam, et tõendamine on kuritegude uurimisel aset leidev tunnetustegevus ning seisneb kohtueelse menetleja, prokuröri ja kohtu tegevuses vastava kriminaalasja raames tõendite kogumisel, fikseerimisel, uurimisel ja hindamisel (4, lk 16). “Tõendamisesemesse kuuluvate asjaolude tuvastamine saab kriminaalmenetluses toimuda üksnes spetsiifiliste vahendite abil, mida nimetatakse tõenditeks” (4, lk 16). Tõendite liike on küll mitmeid, ent antud töö

raames ei oma esemeliste tõendite käsitlemine tähtsust, seega võtame vaatluse alla isikulised tõendid, kuna nende olemuse analüüsimine toetab paremini võrdlust polügraafitesti olemusega.

2.1 Isikuliste tõendite olemus

Isikulisteks tõenditeks peetakse tunnistaja, kannatanu, kahtlustatava ja süüdistatava suuliselt edastatud ütlusi ülekuulamisel, vastastamisel, äratundmiseks esitamisel või ütluste olustikuga seostamisel, ning eksperdiarvamust. Tihtipeale on ütlused kriminaalasja ainsateks tõenditeks. Ütluste andjaks võib olla iga isik, kelle kohta on andmeid, et ta teab käsitletava teoga seotud asjaoludest ning on võimeline andma selle kohta õigeid ütlusi (18, lk 4). Oluline on ka märkida, et erinevalt ütlustest ei ole tõenditeks eelpoolmainitud isikute seletused ehk ütlustega seonduv omapoolne hinnang, oletus või arvamus (4, lk 17).

Ütluste kujunemise staadiumite enamlevinud klassifikatsioon on järgmine (18, lk 11):

- 1) informatsiooni vastuvõtmine;
- 2) meeldejäätmine;
- 3) reprodutseerimine;
- 4) informatsiooni edasiandmine ja protsessuaalne fikseerimine;
- 5) korduv tõendamine.

Tunnistajate ütluste võimaliku eksimuse avastamiseks peab uurija põhjalikult tundma kolme esimest staadiumit ning neid mõjutanud objektiivseid ja subjektiivseid tegureid. Tuleb arvestada faktiga, et ütluste kujundamisest võtavad osa kõik tunnetusprotsessid (aistimine, tajumine, tähelepanu, mälu, fantaasia, mõtlemine) (18, lk 11).

2.1.1 Tunnistaja ütlused

Toimunu kohta saab ametnik infot peamiselt neilt isikutelt, kes on kas teo toime pannud, selles kannatada saanud, seda tajunud või mõnelt muult isikult, kes omab teadmisi antud teo asjaolude kohta. KrMS § 66 lg 1 kohaselt on tunnistajaks isik, kes võib teada tõendamiseseme asjaolusid, ent tunnistaja ei saa olla sama asja menetlev isik või konkreetses kaasuses kahtlustatav või süüdistatav. Siiski on esinenud Eesti kohtupraktikas olukordi, kus süüdimõistetut on tunnistajana ülekuulatud kriminaalasja menetlemisel, mis on olnud tema kriminaalasjast eraldatud. Kindlasti on siinkohal tegu vaieldava küsimusega (4, lk 17).

Kuigi tavapäraselt peaks olema tunnistajaks isik, kes ei ole huvitatud asja lahendamisest ühes või teises suunas, siis tegelikkuses on ta asjaolude tõttu kas juhtumi osapoolte tuttav või nendega olustikulistes suhetes. Sellest tulenevalt on paratamatu, et tunnistajal kujuneb välja oma arvamus süüdistatavast, kuriteo asjaoludest, eelistatavast lahenduskäigust, oma hinnangust jne. Seetõttu esineb neutraalseid tunnistajaid harva.

2.1.2 Kannatanu ütlused

Üldjuhul kohaldatakse kannatanule tunnistaja kohta sätestatud, ent siin esineb mõningaid erandeid. Kõige olulisemaks erinevuseks on kannatanu kõrgendatud huvi ja ilmselge kallutatus juhtumi lahenduse suhtes, millega tuleb ütluste hindamisel arvestada. Teiseks erinevuseks, võrreldes tunnistajatega, on asjaolu, et kannatanu on tutvunud menetlustoimikuga ning on ütluste andmise ajal asjaoludest teadlik, mistõttu võib ütlusi mõjutada ka see fakt. Lisaks sellele on kannatanul õigus tunnistajate risküsitlemine (4, lk 18).

2.1.3 Kahtlustatava ja süüdistatava ütlused

Erinevalt kannatanust ja tunnistajast ei vastuta kahtlustatav valeütluste andmise või ütluste andmisest keeldumise eest. Tulenevalt põhimõttest, et kedagi ei saa kohustada andma

ütlusi iseenda või oma lähedaste vastu, saab etteheide kahtlustatava valeütlustele olla ainult eetiline küsimus. Kui valeütluste andmine kujutab endast rõõna, siis teoreetiliselt saaks käsitleda seda valekaebusena ning ühtlasi vastavalt sellele ka kahtlustatav vastutusele võtta. Ent meie praktikas on mindud siiski seda teed, et rõõnamist arvestatakse kahtlustatava õigusena.

2.1.4 Ekspertiarvamus

Ekspertiarvamus on eksperdi uurimistegevuse tulemina ekspertiisimääruses esitatud küsimusele antud vastus, mis moodustab ekspertiisiakti järeldusliku osa. Ekspert on isik, kes rakendab ekspertiisi tehes mitteõiguslikke eriteadmisi. (4, lk 19). Eksperti saab kaasata kõigil neil juhtudel, mil menetlejal on tarvis informatsiooni tema enda erialast väljapoole jäävate erialade tarkustega seletatavates küsimustes-probleemides. Seega, tundmata ise menetlemisel ettetulevat asja, kaasab menetleja vastava ala asjatundja. Ekspert peab hindama kättesaadavate andmete usaldusväärsust, asjakohasust, piisavust ning otsustama, kas ühendatud tõendusmaterjalid on piisavad järelduste tegemiseks. Ekspertidele esitatavaid nõudeid on suhteliselt keeruline tervikusse koondada, kuna lisaks kohtuekspertidele ja riiklikult tunnustatud ekspertidele võib ekspertiks nimetada ka muid isikuid (4, lk 19), kes omavad eriteadmisi konkreetsest valdkonnast, millekohaseid teadmisi on menetluse huvides vajalik kasutada.

2.2 Isikuliste tõendite usaldusväärsuse hindamine

Ülalmainitud isikuliste tõendite olemuse kirjeldamisega selgub olulist teavet, mis aitab kaaluda nende usaldusväärsust. Üks olulisemaid aspekte, mille mõju tunnistajate ja kannatanute ütlusi mõjutada võib, on nende paratamatu seotus sündmuse olustikuga. Tunnistaja saab harva olla kogu olukorra suhtes objektiivne, kuna on sündmust vahetult kogenud ning selletõttu paratamatult kallutatud. Veelgi intensiivsem on vahetu kogemine kannatanu jaoks, kelle kõrgendatud vajadus õigluse saavutamise järele ületab suure tõenäosusega ütluste andmise hetkel vajaduse olla ratsionaalne ja erapooletu.

Tunnistaja ütluseid võivad mõjutada paljud erinevad aspektid ja ka motiivid. Näiteks ei ole tunnistajal õigust keelduda ütluste andmisest oma tööandja vastu, kellest ta majanduslikult sõltub. Kui aga tunnistamine peaks aset leidma kohtuistungil tööandjaga samas ruumis viibides, siis kui tõenäoliselt saab usaldada tunnistaja objektiivsust oma ütluste andmisel, arvestades asjaoludega? Praktikas on aset olnud olukordi, kus ülekuulamist taotlenud pool "õpetab tunnistaja välja" konkreetsete ütluste - ka valeütluste - andmiseks. Samuti ei ole võõras kontseptsioon ähvardusega tunnistajate ütlusi mõjutada. Tihti peale ei pruugigi asjade käik sellist pööret võtta. Mõnikord võivad olla mõjutajateks ka kannatanu või kannatanu lähedased, kes rõhuvad tunnistaja kaastundele ja inimlikkusele. Samuti on sellises olukorras paratamatult mõjutajaks isiklikust elust tulenevad eeldused, kogemused, uskumused, suhtumine uurimisorganisse, arvamus kohtusüsteemist ja rohked teised aspektid.

Vähetähtsaks ei saa pidada ka pisidetailina tunduvat tunnistaja kohtuliku hoiatuse mõju. Vähemalt neljateistaastast tunnistajat hoiatatakse ütluste andmisest seadusliku aluseta keeldumise ja teadvalt vale ütluse andmise eest, mille kohta võetakse tunnistajalt kohtu protokollile või hoiatuse tekstile allkiri. Tugevalt seadusekuuleka inimese hoiatamine, kes on esmakordselt tunnistajarollis ja seega ka uues kontekstis ning kes korrakaitseorganite ametnike tugevate autoriteetidena näeb, võib põhjustada alusetut liigset hirmu ütlustega eksimise ees ning mõjutada seetõttu ka ütluste kvaliteeti.

Ka kannatanu ütluste kvaliteedi küsitavusega peavad uurijad mitmel põhjusel silmitsi seisma. Erinevalt tunnistajast on kannatanu veelgi enam sündmustikuga seotud, kuna on kuritegu vahetult kogunud. Lisaks tugevale kallutatusele, mis tuleneb emotsionaalsetest hinnangutest, võivad mõjuteguriteks siin olla ka menetluse asjaoludest ja detailidest teadasaamine, millekohane õigus kannatanul olemas on. Samasuguse küsimuse ütluste adekvaatsuse kohta võib tihti püstitada ka olukord, kus kuriteoga seotud detailid meedia kaudu avalikkusele teatavaks saavad. Mõneti küsitava väärtusega on süüdistatava õigus Eesti kohtupraktikas kannatanut kohtuistungil küsitleda. Mõte kurjategijaga taaskordsest silmitsiseisemisest ning küsimustele vastamisest võib objektiivsest suhtumisest kannatanu väga kaugele viia.

Eespool on mainitud ka teisi süüdistatava õigusi, mille tõttu on ütluste tõepärasuse kohta raske järeldusi teha. Nimelt on selleks süüdistatava õigus anda valeütlusi või kasutada rõõnamist ning see seab ütluste õigsuse otseselt tugeva kahtluse alla. Sellistel asjaoludel on süüdistatava ütluste tõepärasuse hindamine mitte ainult raskendatud, vaid praktiliselt ilma asitõendite olemasoluta ka võimatu.

Kõigele sellele tuginedes peavad asjatundlikud eksperdid olema igapäevaselt suutelised eristama tõepäraseid ütlusi valedest. Siinkohal tõusetub polügraafitestiga sarnane problemaatika selle kohta, kuidas saab puhtinimlikust küljest lähtudes tagada ekspertide objektiivsuse ja erapooletuse, kui asjaoludega kokkupuutes saavad nad paratamatult teada detailidest, mis neid kui tavainimesi kallutada võivad. Ka siinkohal peitub vastus samasuguses järelduses - kogemuste ning kõrge kvalifikatsiooniga eksperdi puhul ei tekigi sellist küsimust, ent peaksime siiski vaagima küsimust, kas piisav järelevalve asjatundlikele ekspertidele on igas olukorras tagatud. Eriti arvestades asjaoluga, et ekspertideks võivad olla ka teised isikud mõnes muus konkreetses valdkonnas, kes kriminaalmenetluse või inimpsühholoogia kohta piisavalt teadmisi ja kogemusi ei oma.

2.2.1 Taju ja mälu

Ütlused ei sisalda kunagi objektiivset reaalsust puhtal kujul, kuna see sisaldab alati subjektiivseid tõlgendusi. Lisaks eelmainitule mõjutavad inimese käitumist ja otsuseid väga suurel määral taju ja mälu küsimused. Tihtipeale ei suuda ülekuulata eristada fakte, mida ta on tajunud omaenda järeldustest. Juristid vaidlevad teemal, kas inimese enda hinnanguid ja järeldusi tuleks tõeditena arvesse võtta või mitte ning praegu on valitsev pigem tendents, et tõendite hindamisel jäetakse inimese enda hinnang arvestusest välja. See võib aga põhjustada suuri erinevusi ülekuulata ütluste ja tegelike järelduste vahel, kuna kogetu on iga indiviidi puhul omanäoline.

Tajumisteravus on eri olukordades erinev ning see võib sõltuda isiku organismi üldisest seisundist, hetkemeeleolust, suhtumisest, tõekspidamistest ja väga paljudest muudest välisfaktoritest. Kõrge kvalifikatsiooniga ekspert peab olema teadlik ning arvestama taju

iseärasusi. Näiteks on oluline teadmine, et värvitundlikkus sõltub valgustatusest. Kui ülekuulatatav räägib objektide värvusest, on oluline teada, et hämaras valguses nähakse objektide värvusi tavaliselt heledamatena (ja ka suurematena), kui nad tegelikult on (20, lk 99). Ühed inimesed aistavad nõrku ärritajaid paremini kui teised, kusjuures ärrituslävi sõltub olulisel määral vanusest, organismi iseärasustest ning ka sellest, kas inimene on suitsetaja või mitte. Väga tihti kaasab isik ütluste andmisel olustikku tahtmatult varasemad kogemused, mis võivad mõjutada ütluste kvaliteeti ning viia valejäreldesteni varemkogetule toetudes (18, lk 20). Tajule avaldab mõju ka ohu suuruse tunnetamine. Ohtlikus situatsioonis koondub isiku tähelepanu enamasti ohuallikale ning tugevate emotsioonide tõttu on hiljem raskendatud teiste aspektide meenutamine, nagu näiteks kui palju oli isikuid kuriteo toimepanemise juures, rääkimata detailidest. Enamasti mäletavad tunnistajad hiljem teo toimepanijate arvu suuremana, kui see tegelikult oli. Samuti hinnatakse ohusituatsioonis aja kulgemist teisiti, sest ajataju on mõjutatud ebaseeldivast olukorrast. Tunnistaja võib väita, et kuritegu leidis aset pool tundi, kui tegelikult võib hiljem asitõendite põhjal selguda, et ajavahemikuks oli kõigest kümme minutit. Ka siinkohal peab arvestama, et inimeste ajahinnangud erinevad üksteisest, sõltuvalt individuaalsest tajust (18, lk 26). Ajataju on seotud kiirustajuga. Näiteks autoavariide puhul hindavad tunnistajad auto liikumiskiirust tihti suuremaks, kui see tegelikult oli. Samuti hinnatakse suuremate objektide kiirust väiksemateks ning väiksemate objektide kiirust suuremaks (20, lk 99).

Mis puudutab isiku mälestusi läbielatud sündmuse kohta, siis võib neid tugeval määral mõjutada fantaasiavõime, kuivõrd just fantaasial on juhtiv roll ütluse andjate eksimuses (18, lk 36). Inimene ei pruugi aastaid hiljem enam teadlik olla, et tema mälestused on segunenud kujutluspiltidega ning võib seega tahtmatult valeütlusi edastada. Lisaks inimese enda fantaasiavõimele võivad illusioonid luua ka teised isikud. Näiteks kui tunnistaja väidab täie kindlusega, et teda ähvardanud süüdistatav surus talle tulirelva vastu alaselga, ning tegelikud tõendid näitavad hiljem, et tegu oli hoopis metalltoruga ja tunnistaja on edastanud valeütluse, siis ei saa pidada tunnistajat valelikuks, sest edastatud informatsioon vastab tema tollasele ettekujutusele olukorrast. Kuid valeütlus on see sellegipoolest ning teiste tõendite puudumisel võib analoogne situatsioon mõnes muus olukorras tuua kaasa hoopis teistsuguse kuriteo kvalifikatsiooni.

Kuna inimene on tihedates suhetes teistega, saab ta ümbritevatelt isikutelt paratamatult mõjutusi. Tihtipeale on nendel mõjutustel võime muuta meie enda siseveendumusi ning sellega tuleb arvestada ka ütluste hindamise juures. On teada, et inimese mõtteid ja tõekspidamisi on võimalik suurel määral oskuslike taktikatega kallutada, mis paneb isiku enda teadmised kogetust kõrvale heitma ning asendama selle valikuliselt vale mälupildiga. Näiteks on võimalik seda teha suunavate küsimuste esitamisega. Vaatamata sellele, et kohtuprotsessides sellised küsimused küll kõrvaldatakse, ei jäta sellised küsimused tunnistajale mõju avaldamast (18, lk 45). “Küsitava väärtusega on seisukoht, et kohtulik uurimisel võib avaldada teiste tunnistajate ja kannatanute ütlusi, kui ülekuulatavale ei meenu sündmuse asjaolud. Siingi tuleks hoiduda ütluste avaldamisest meenutamise eesmärgil, kuna eriti just kohtuistungil kalduvad tunnistajad ja kannatanud nõustuma etteöelduga” (18, lk 45). Samuti on ülekuulamisel võimalik panna isik tahtlikult meenutama negatiivseid aspekte, kuigi ülekuulatava enda esialgne hinnang kontekstile ei pruukinud sugugi negatiivne olla. Inimese taju ei ole erapooletu. Kui edastada näiteks meile tundmatu isiku kohta informatiivseid detaile, millele oleme juba varasemalt elus üldiseid hinnanguid andnud (näiteks detail selle kohta, et kriminaalselt karistatud inimene on ohtlik või et lugupeetud teadlase seisukohad on usaldusväärsed), loob inimene nendele hinnangutele tuginedes pildi teisest isikust, mis aga ei pruugi asjaolude hilisemal tundmaõppimisel tõseks osutuda (20, lk 121). Siit saab teha järelduse, et meie tajul on igapäevaelus hämmastavalt oluline roll, ning igakord ei pruugi isik valeütluste andmisel pahauskne olla, sest tema taju on teda ennast “petnud”. Sellistest nüanssidest teadlikolemine on uurijatele enam kui obligatoorne, sest ka uurija enda suhtumine ülekuulatavasse ja miljöö, mille ta tema jaoks loob, määrab ära, kuivõrd usaldusväärset tajul põhinevad ütlused, mida ta saab.

Täpselt sama olulist rolli esindab kogetu tõepärase edastamise juures meie mälu. Mälu on informatsiooni säilitamine signaali kohta pärast selle toime lakkamist (18, lk 38). Mälu tähtsust meie igapäevaelus on rakse ülehinnata. Juba sünnist saati peame hakkama talletama vajalikku informatsiooni edaspidiseks eluks. Mälu on liitprotsess, mis koosneb meeldejätmisest ehk omandamisest, meespidamisest ehk säilitamisest, meeldetuletamisest ehk reprodutseerimisest ja taastundmisest. Meeldejätmine on alati ebatäpne ning selle abil ei ole võimalik saada täielikult tõele vastavaid ütlusi (18, lk 40).

Üks huvitavaid nähtusi inimpsüühika juures on meie selektiivne mälu. Enamasti kipub inimene enesekaitsemehhanismi toimele unustama ebameeldivaid sündmusi ning talletama meeldivaid. Samas on see tugevas sõltuvuses ka isiksuse eripäradest. Osa inimestest mäletab olusituatsiooni kohta igat pisematki detaili, samas kui osa tunnistajate ja kannatanute puhul võib esineda hoopiski amneesiat, mille puhul on mälust kustunud sündmustele eelnev või järgnev ajalõik. Seetõttu on vaja tõeste ütluste saamiseks sellega arvestada.

Hea näite mälu koha saame Laszlo Viragi juhtumi puhul. Laszlo Virag mõisteti süüdi relvastatud kallaletungis. Kohtuotsuse langetamisel võeti aluseks kaheksa tunnistaja kinnitavad ütlused, kellest üks väitis, et süüdistatava nägu talle lausa mällusööbinud on. Tegelikult kurjategijaks osutus aga hiljem teine isik (20, lk 156). Analoogete juhtumeid, kus isik on mäliga eksinud, on olnud veelgi. See kinnitab väidet, et mälu ei saa usaldada täielikult.

Mälu puhul peab olema teadlik ka selle ajalisest piirist. Mida rohkem on sündmusest aega mööda läinud, seda vähemate detailide meenutamiseks on hiljem lootust. Samuti on mälu efektiivsus seotud stressiolukorraga. Mida stressirohkem on situatsioon, seda väiksem on inimese võime mäletada ja tajuda sündmuste detaile (20, lk 157). Kindlasti peab arvestama asjaoluga, et mälu on tugevas sõltuvuses ka vanusest, kusjuures siinkohal on täheldatud, et vanematel inimestel on raskusi meeldejätmise ja meelespidamisega, ent see-eest on suudavad nad suurepäraselt sündmusi oma mälus reprodutseerida (20, lk 135).

Kuna pikemaajalise meenutamise käigus meenuvad isikule tavaliselt nüansid, mida ta arvas olevat juba unustanud, siis ei tohiks ka küsitluse ajal meenutaja vabajutustust katkestada, kuna hilisem mõttekäigu jätkamine on sellisel juhul raskendatud. Ent meie uurimismetoodikas on küllaltki levinud kannatanu ja tunnistaja ülekuulamine küsitluse meetodil. Enamasti põhjendatakse seda ökonoomiavajadusega, ent vaatamata sellele, et tihti peale on see ka arusaadav, mõjutab see siiski ülekuulamise juures paljut (18, lk 43).

Inimese aju on imepärane ja kummaline, ent mitte igas kontekstis ei pruugi meie aju meid teenida ning selliste aspektidega tuleb ekspertidel heade tulemuste saavutamiseks arvestada.

3. Polügraafitesti ja tavaliste isikuliste tõendite usaldusväärsuse võrdlev hinnang

Siinkohal püüame leida vastust küsimusele, kas aparatuuri abil saadud andmed on usaldusväärsemad kui inimese taju ja mälu andmed antuna vabatahtlike ütlustena ning kui võrd on ühe tõendiliigi aktsepteerimine siiski põhjendatum teisega võrreldes.

Isikuliste tõendite puhul on kõige enam probleemiks saadud tulemuste subjektiivsus ja nende sõltuvus hindaja taju eripärast ja siseveendumusest. Kuigi ka subjektiivne hinnang võib olla tõepärane, peab arvestama selle juurde käiva taju ja mälu iseloomust tuleneva eksimuse võimalusega. Eelnevates osades kirjeldasime vastavaid probleeme.

Usaldusväärsete tõendite saamisel on kesksel kohal isikute ütluste tõepärasuse probleem. Polügraafitestiga võrreldes on isikuliste tõendite nende tõele vastavuse mõttes hindamine ja tulemusteni jõudmine sageli aeganõudvam, kuna juurdlus ja/või täiendavate tõendite saamine võib aega võtta kuid kui mitte lausa aastaid. Kuigi ka polügraafitest pole „imeseade“, mis otse „õhust“ tõe välja võtab; polügraafitesti rakendatakse inimeste ütluste tõepärasuse hindamiseks ja seega on tegemist pigem isikuliste tõendite omalaadse eriliigiga. Sobiva testimaterjali olemasolul on polügraafitesti läbiviimine ja andmete töötlus suhteliselt vähe aega nõudvad.

Kuigi polügraafitest on usaldusväärsuse teemadel palju kriitikat leidnud, tuleb siinkohal tõdeda, et ülalmainitud probleemid, mis eksisteerivad isikuliste tõendite hindamisel taju või mälu küsimustes, leiavad antud seadmete kasutamise puhul osalise lahenduse. Seda kõike lihtsal põhjusel, et inimese taju ning mälu ei saa hinnangu läbiviijate vaatepunktist lähtudes (olgu selleks eksperdi enda taju ja siseveendumus või tunnistaja mälu kõrvalise hindaja jaoks) olla kunagi usaldusväärsema informatsiooni allikateks kui aparatuuri põhjal registreeritud objektiivsed faktid. Ent loomulikult tuleb ka neid fakte tõlgendada muude andmete valguses. Iseküsimus on see, et ka neid „aparatuurseid fakte“ peab tõlgendama ja hindama ekspert, mis toob uuesti sisse subjektiivse faktori. Küsimus on lihtsalt selles, et

teatud juhtudel on selliste objektiivsete faktide hindamisel kohusetundliku ja kvalifitseeritud eksperdi poolt eksimisvõimalus väiksem kui juhul, kui tunnistajate antud ütlusi kriitikavabalt tõe pähe võetakse. Inimese heauskne eksimine või teadlik valetamine on sageli raskemini avastatavad kui inimese teadlikule kontrollile mittealluvad objektiivselt registreeritavad füsioloogilised reaktsioonid.

Kõrge kvalifikatsiooniga ekspertide olemasolu ja nende üle teostatavat järelevalvet on vaja nii polügraafias kui ka tavapärasel menetlusprotsessis, kus tõenditena arvestatakse isikulisi tõendeid. Kirjeldatud olukorras näib olevat isikuliste tõendite eelistamine aparatuurile põhjendamatu. Ka Riigikohus on öelnud, et tõendi usaldusväärsus ei sõltu sellest, kas tegemist on otsese või kaudse tõendiga ning et tõendeid tuleb hinnata kogumina (38, RKK 3-1-1-8-10). Ometi ei leia antud põhimõtte polügraafitesti kõrvalejätamisega praktikas veel sel määral rakendust nagu esitatud analüüsi põhjal võiks.

Lisaks sellele on Riigikohus sedagi tõdenud, et eksperdiarvamust tuleb hinnata nagu teisigi tõendeid (37, RTK 3-2-1-78-06). Kuna eksperdiarvamusega on tegu ka polügraafitesti tulemuste hindamise juures, siis saab teha antud töö põhjal järelduse, et hetkeline kohtupraktika nii Eestis kui ka paljudes teistes polügraafiat tõendina mitteaktsepteerivates riikides ei ole aktsepteeritavate isikuliste tõendite olemuse valguses õigustatud.

3.1 Vahekokkuvõte

Polügraafi abil saadud tõendite kõrvutamise ekspertide hinnanguga, selgitamiseks välja usaldusväärsemat informatsiooni allikat, ei ole sugugi nii kerge, nagu esmapilgul võiks tunduda. Selle põhjuseks on asjaolu, et tegelikult sõltub tõepärase järeldusteni jõudmine mõlema meetodi puhul suuresti ainult eksperdi pädevusest-kogemustest ja mitte niivõrd masinast, nagu polügraafia puhul arvata võiks. Võrdluse läbiviimisel tuleb tugineda üldistusele, mis lähtub puhtfaktilisest andmete kogumisest, jättes hilisema hindamise küsimuse siinkohal arvestusest välja. Alles siis saab teha eesmärgipäraseid järeldusi selle

kohta, kas aparatuur on objektiivsuse tõttu usaldusväärsem kui tajupõhine tunnistaja/kannatanu ütlus või eksperdiarvamus.

Antud töös tehtud analüüs näitab seda, et vaatamata puudustele iga meetodi juures, seisneb polügraafi seadme eelis isikuliste tõendite ees nii objektiivsuses kui ka selliste füsioloogiliste muutuste registreerimises, mida ekspert oma silmaga küsitletavas märgata ei oskaks. Nende tulemuste hilisem interpreteerimine on omaette küsimus ning taandub taas eksperthinnangu temaatikasse, ent kogunud spetsialistile on nende olemasolu juurdluse juures kahtlemata abiks, mida on tõestanud ka korduvad edukad testid.

Sellel põhjusel jõuab antud töö autor ka järeldusele, et kuigi polügraafiaga kaasaskäiv kriitika ei ole asjakohatu, on selle kategooriline tõendina mitteamestamine põhjendamatu. Seda eriti antud töös kirjeldatud rohkete puuduste tõttu isikuliste tõendite juures ja juhtumite puhul, kus asitõendid puuduvad ning kus polügraafist võiks olla palju abi uurijate töö lihtsustamisel. Pigem oleks ratsionaalsem, kui riigid, kes polügraafi kasutamist rangelt piiravad või lausa keelavad, juurutaksid selle asemel praktikas paindlikumat suhtumist, otsustades polügraafi relevantsuse ja vajalikkuse üle iga üksikjuhtumi puhul eraldi. Samuti tuleks teha edaspidi jätkuvaid jõupingutusi vastava tehnoloogia edasiarendamiseks ja puuduste kõrvaldamiseks.

4. Tuleviku suundumused tõendamise vallas

4.1 Ajukuva meetod

Uuemad saavutused teaduses annavad lootust peatseks läbimurdeks inimese psühhofüsioloogiale tuginedes usaldusväärsema informatsiooni talletamises. Üks potentsiaalsetest alternatiividest vale avastamiseks on otseselt närviimpulsside jälgimine ajus valetamisel. See on võimalik, kasutades ajukuva tehnikaid nagu PET ning fMRI. Need meetodid mõõdavad hapniku tarbimise või verevoolu suurenemist konkreetses

ajupiirkonnas ning peegeldavad seega kõrge ruumilise täpsusega ajuaktiivsust (23, lk 83). Kuna ajukuva meetod on tegelikult kriminaalmenetluses uurijate töös juba kasutatud leidnud, siis ei ole selle meetodi tuleviku suunitluseks pidamine täielikult küll õigustatud, ent mitmed puudused, mis ajukuva tehnoloogiale endiselt omased on, ei võimalda selle kasutamist täna veel väga laiamastaabilises ulatuses. Just nende puuduste kõrvaldamisega kaasnevad edusammud panevadki heitma lootusrikkaid pilke tuleviku poole ning on seetõttu siinkohal sellesuunaliselt ka käsitletud.

Erinevalt ülalmainitud isikuliste tõendite usaldusväärsuse hindamiskriteeriumitest, mis tuginevad ainuüksi hinnanguandja siseveendumusele, on ajukuva meetod sarnane polügraafitestiga, kuna järelduste tõepärasuse saavutamiseks minnakse vastuseid otsima inimkehasse ning seega on mõlemal juhul tegu tugeva sõltuvusega aparatuurist. Sarnane on veel seegi, et mõlemad seadmed registreerivad inimkehas toimuvaid psühhofüsioloogilisi muutusi, mis leiavad aset stiimulile reageerides, ning võimaldavad viia läbi hinnangut nende muutuste tekkimise põhjuste kohta. Seetõttu on nende omavaheline kõrvutamine lihtsam ja tulemused paremini võrreldavamad.

Kuigi ajukuva tehnoloogiad on leidnud rakendust enamasti meditsiini ja psühholoogia valdkonnas, on ajuprotsesside kuvamise rohkete eeliste tõttu avastatud selle otstarbekus ka kriminaalmenetluse protsesside juures, kus selle kasu tõendite hankimisel on hakatud nägema alles suhteliselt hiljuti, võrreldes teiste meetmetega. Eelkõige tulevad ajukuva meetodite eelised esile varjatava teadmise avastamise võimalustes, tuginedes sarnaselt polügraafitestiga psühhofüsioloogilistele muutustele inimkehas. Ajukuva meetodi tööpõhimõtte seisneb idees, et kokkupuutel inimese jaoks tuttava stiimuliga ergastub konkreetset teavet töötlev ajupiirkond erinevalt teisest ajupiirkonnast, mis ergastub kokkupuutel uue stiimuliga (22, lk 1). "Aju reageerib esitatud stiimulitele automaatselt ja vägagi spetsiifiliselt" (14, lk 223). Näiteks eeldatavasti aktiveeruvad valetamise puhul ajus sisekonfliktiga seotud ja selle jälgimise ning kontrollimisega tegelevad ajupiirkonnad (14, lk 223), kuna üldjuhul tekitab vale informatsiooni teadlik edasiandmine või selle varjamine konflikti teadvustamise ning nõuab isikult rohkem jõupingutust, kui tõe rääkimine (23, lk 84); lisaks võib selline olukord põhjustada kehas emotsionaalset pinget nagu näiteks piinlikkuse või süütunde emotsiooni, mis ajus toimuvate protsessidena jälje

jätab ning ajukuva meetodil registreerimist võimaldab. Selliste muutuste registreerimine ja anlüüsimine võib leida tulevikus tunduvalt ulatuslikumat rakendust kohtukaasuste lahendamise juures, kui vajalikuks osutub kindlakstegemine, kas isik, kes eitab kuriteoga seotud informatsiooni ja detailide teadmist, ka tegelikult tõepärast teavet uurijatele edastab (22, lk 1).

See uudne rakendusteaduse suund on rajatud põhjendatud eeldusele, et inimene ei suuda aju protsesse sel määral teadlikule kontrollile allutada, nagu seda mõningatel juhtudel kehaliste reaktsioonide puhul võimalik teha on (näiteks polügraafitesti puhul tahtlikult tulemust mõjutades). Inimese aju on äärmiselt keerukas organ, mis toimib suurel määral eluajal väljatöötatud seoste kaudu, kuigi me sellele igapäevaselt teadlikult tähelepanu pöörata ei oska. Just selliseid seoseid ongi võimalik konkreetse tehnoloogia abil registreerida ning registreeritule tuginedes on võimalik välja lugeda konkreetsesse isikusse puutuvat informatsiooni. Teisiti öeldes: aju reageerib teatud ärritajatele, millele reageerimine ei ole allutatav teadlikule kontrollile; meelte kaudu vastuvõetud teavet töödeldes seostatakse ajus see ärritaja tema tähenduse mõistmise eest vastutavate protsessidega, kusjuures töötluse taset mõjutab konkreetse stiimuli tähendus isikule. "Kui need ärritajad on võimelised esile kutsuma erinevaid vastuseid ajus sõltuvalt sellest, kas inimene mõistab nende tähendust või kui tähtsad need ärritajad talle isiklikult on, siis muutub süüülise või kaasteadva teabe varjamise avastamine tunduvalt efektiivsemaks ja usaldusväärsemaks" (14, lk 223). Pennsylvania Ülikoolis uuriti fMRI-meetodiga aju eri piirkondade aktiivsust samal ajal, kui katseisikud vastasid polügraafitesti raames küsimustele, sealhulgas ka valesid vastuseid andes või informatsiooni varjates. Kui katse käigus näidati isikutele objekti, millega seotust nad ilmtingimata eitama pidid, aktiveerus ajukoore kindel piirkond enamasti rohkem (10, 2003).

Dr. C. Davatzikose eesjuhtimisel on Pennsylvania Ülikoolis asunud välja arendama sellist automaatset ajukuvandites ilmnevate erutusmustrite analüüsi tehnoloogiat, mis põhimõtteliselt võimaldab masinal ka konkreetset valetamist avastada. Seda aitavad tuvastada informatiivsemad ajupiirkonnad, mis võimaldavad vahet teha tõepäraste ning valede ütluste andmisel. Uuringus tehtud katse põhjal oli arvuti võimeline ajukuvandite

analüüsile tuginedes tuvastama 99% valetamistest isikute peal, kellele oli eelnevalt nende aju aktiivsuse analüüs tehtud. Uute isikute peal, kellele sellist analüüsi tehtud ei olnud, oli tulemuseks 88% (14, lk 224). Sellest võib järeldada, et olulist rolli mängib konkreetse isiku ajuprotsesside iseärasuste tundmine, suurendamaks tõenäosust vale või varjatava informatsiooni avastamiseks.

Veelgi kaalukam lähenemine seisneb informatsiooni kogumises mitmetest ajupiirkondadest, mis suurendab ajuaktiivsusest väljaloetava informatsiooni hulka. Ühes katses lasi dr. F. A. Kozel inimestel varastada lavastatud kuriteos ühe kahest objektist. Järgnevas küsitluses eitasid isikud esemete võtmist, samal ajal kui nende ajuaktiivsust jälgiti. Statistiline mudel, mis kombineeris mitme ajukoore piirkonna aktiivsuse suutis prognoosida, kas isiku ütlused olid tõesed või valed. Antud mudel suutis eristada tõesed ütlused valedest 90% isikute puhul (23, lk 84).

Ajukuva meetod pakub uudseid lahendusi ka paljudele seni eksisteerinud probleemidele polügraafitestiga. Üks suurematest eelistest, mida ajukuva meetod teiste varjatava teadmise avastamise meetoditega võrreldes omab, on informatsiooni hankimine otse inimese ajust, ilma muude vahendavate kehaprotsessideta (nagu see toimub polügraafitestis), mis lõpptulemust mõjutada võivad. Inimene võib tekitada füsioloogilise reaktsiooni kingas peituva nõela või keelde hammustamisega, kuid tunduvalt keerulisem on aktiveerida või jätta aktiveerimata teatud ajupiirkonnad konkreetse stiimuli kogemisel või erinevatest – sealjuures teadlikult varjatavatest – mõttetegevustest tulenevalt. Kui polügraafitesti puhul on suurimaks probleemiks asjaolu, et emotsionaalse pingepõhjuseid on keeruline omavahel eristada, mis omakorda seab eduka testi läbiviimisel tingimuseks väga professionaalse eksperdi olemasolu, siis ajuprotsesside kuvamise meetod omab selles vallas eelist, kuna võimaldab eristada üldise ärevusega kaasnevaid protsesse valetamise või informatsiooni varjamisega seotud spetsiifilistest informatsiooni sisu töötluse protsessidest.

Ajukuva meetodi puhul on positiivseks asjaoluks lisaks ülaltoodule ka võime tuvastada valmismõeldud valet, mida tihti tõe varjamiseks kasutatakse, nagu selgub C. Ganis'e ja tema kolleegide tehtud katsest. Katse eesmärgiks oli teha fMRI-meetodit kasutades kindlaks, kas seade suudab eristada katseisikute väljamõeldud lugusid tõepärasest. Ehk

teisisõnu öeldes, kas ajus aktiveeruvad piirkonnad vastavalt tõerääkimisele ja valeütlustele on omavahel eristatavad. Katse tulemusena oli selgelt näha, et erinevatel eesmärkidel räägitu oli selgelt tuvastatav ka ajuprotsessides (14, lk 224). Eeluurimise käigus on oluline teada saada, kas küsitletav isik, kes väidab endal mäluga probleeme olevat, tõepoolest tõtt räägib või püüab pigem valeütluste andmisega vastutusest kõrvale hiilida. Patoloogiate teesklemise avastamisel on ajukuva meetodil oluline roll, sest juhul, kui ajuprotsessid selgelt objekti või sündmuse äratundmisele osutavad, ei ole küsitletava väide nendega kokkupuute mittemäletamise kohta enam usaldusväärne (14, lk 224).

Ajus on avastatud konkreetne piirkond, mis aktiveerub näiteks iseenda nime kuuldes (15, 2008). Olles tuvastanud nime, millele aju reageerib, võib kahtlustatavate isikute ringi juba tunduvalt kitsendada ning kriminaalmenetlusest lähtudes on see aspekt äärmiselt oluline. Tänu omadusele registreerida aju piirkondi, mis aktiveeruvad siis, kui inimesele näidatakse tuttavaid nägusid, objekte, on hakatud nägema ajukuva meetodis potentsiaali ka isikute tuvastamiseks, kes plastiliste operatsioonide või maskeeringuga välimust muutes enda identiteeti varjata soovivad. Sama analoogia põhiselt on reaalne tuvastada isik ka selle põhjal, kui näidata talle nägusid või objekte, mille valikulisel äratundmisel muude objektide hulgast võib teha tugevad järeldused isiku identiteedi kohta. (valetamise märgid) Seetõttu on võimalik taolistest uuringutest tulenevaid avastusi kasutades tuvastada ka end varjata soovivaid kurjategijaid.

Ülaltoodud mitmed näited annavad küll selget kinnitust selle kohta, et ajukuva meetod tundub olevat polügraafitesti meetodist oluliselt efektiivsem ja usaldusväärsem, ent siinkohal oleks tarvilik märkida ära ka teatud puudused. Ajukuva tehnoloogia on hetkel veel tunduvalt kulukam kui polügraaf ning samuti ka tunduvalt aeganõudvam, mida põhjustab ühe konkreetse isiku aju iseärasuste põhjalik tundmaõppimine, et jõuda tõepäraste järeldusteni. Seetõttu läheb eeldatavasti tublisti aega enne, kui vastavaid tehnoloogiaid laialdasemalt kasutama hakatakse. Hetkel on otstarbekas kasutada ajukuva vaid väga oluliste ja suure potentsiaalse ohuga seotud juhtumite puhul. Antud meetod on otstarbekas vaid kõrgendatud avaliku huvi puhul ning siis, kui muude meetodite kasutamine on osutunud ebapiisavaks või ebaefektiivseks. Lisaks sellele nõuab ajukuva

ka väga kõrge kvalifikatsiooniga personali, kes omaks piisavaid teadmisi antud valdkonnast. Üldjuhul on selleks vajalik vastava ala doktorikraad.

Antud suund areneb praeguses maailmas tormilise kiirusega ning on katsetamisel juba mitmetes riikides. Kognitiivne neuroteadus liigub jõudsalt edasi uute ajukoore piirkondade avastamisel, mille aktiivsuse põhjused peituvad kindlate objektide tajumisel või tegevuste elluviimisel. "Pole kaugel ka need tööd, kus ajukuvandi põhjal on suure usaldusväärusega kindlaks tehtud, mida nimelt teab uurimisalune varastatud objektist või millisesse kategooriasse kuuluva objekti kohta temal olemasolevat teadmist ta varjab" (8, lk 819). Praeguseks on loodud juba üksikud kohtulahendite pretsedente, tuginedes neurokuvamise meetoditele. Näiteks mõisteti USA-s varem ekslikult süüdimõistetud inimene õigeks, tuginedes L. Farwelli ekspertiisile ning dr. Makeigi ekspertarvamusele, mille kohaselt selgus, et kuriteoga seotud objektid ja asitõendid ei kutsunud süüdimõistetut ajus esile mingeid reaktsioone, mis annaksid tunnistust tema teadmisest asjaolude kohta (15, 2008). Antud näide annab tunnistust selle kohta, et teadus on astunud taas kord suure sammu võrra edasi ning konkreetsel juhul väga olulises valdkonnas, millest tulenev kasu peitub realselt nii uurijate töö lihtsustumises kui ka süütute kahtlusaluste kaitses.

Oma magistritöös „Kognitiivne privaatsus“ tõstatab Kairi Reiman olulise küsimuse neuroteadusega seotud eetika vallas, kus tuuakse välja arutelu selle üle, kuivõrd eetiline on tungida isiku kõige privaatsematesse sfääridesse, milleks on isiklikud mõtted ja tunded, ning mille üle peaks inimene õigust omama ainuisikuliselt. Ajukuva meetodid kui efektiivsem viis inimeste psüühiliste protsesside aluseks olevate ajuprotsesside registreerimise kaudu nende sisemiste mõtete ja elamusteni jõuda on ühtlasi ka potentsiaalselt ohtlikumad vahendid kognitiivse privaatsuse riiveks, kuna sellised arengusuunad teaduses seavad ohtu inimese identiteedi. Lisaks sellele pöörab Reiman suurt rõhku ka väljendusvabadusele, tuues välja huvitava aspekti, et "...väljendusvabaduseks on ka vabadus end mitte väljendada ehk vaikida. See tähendab, et [Eesti] põhiseadus mitte üksnes ei kaitse isikute õigust oma arvamus välja öelda, vaid ka õigust see arvamus enda teada jätta" (16, 2009). Käsitluse all olevat rakendusteaduse ala, mis puudutab ajukuva meetoditega isiku ajuprotsesside jälgimist, võib sellise kiirusega

arenemisel varsti hakata kõrvutama otseselt mõtete lugemisega, mis toob kaasa uusi õiguslikke ning eetilisi küsimusi.

4.2 Uuemad saavutused ajuprotsesside registreerimises

Teaduse võimalused on häämmastanud üldsust juba ammu. Mitmed tehnoloogia arengud, mida veel üpris hiljuti võimatuteks tituleeriti, on hakanud tänu teaduse kiiretele sammudele reaalselt muutuma. Paljud neist rakendusteaduse valdkondadest kätkevad endas mitmeid võimalusi ajukuva meetodite edasiarendamiseks, millest võib kasu saada väga erinevatel aladel, kaasaarvatud kriminalistikas.

Üks tehnoloogia arenguid, mis võiks tulevikus tõenäoliselt kriminalistikat eriliselt huvitada, on viimase kahe aasta jooksul järjest enam hakanud käsitlema „mõtetelugemise“ võimalikkust erinevatel viisidel. Täna on välja arendatud erinevaid seadmeid, mis mõtteid ühel või teisel moel juba nõ lugeda suudavad. Üsna hiljuti tuli välja uudis Cornelli Ülikooli neuroteadlase Nathan Sprengi uurimustööst koos kolleegi Demis Hassabis'ega Londoni Ülikooli kolledžist, mis põhineb avastusel, et teise isiku mentaalne pilt loob ajus unikaalseid ajuaktiivsuse mustreid, mille põhjal on võimalik inimese aju jälgimisel teha kindlaks, millisele isikule katsealune parasjagu mõtleb. Katsealustele loodi ettekujutus fiktiivsetest isikutest koos nende isikuomadustega ning seejärel lasti neil ette ennustada nende fiktiivsete isikute käitumismalle erinevates olukordades. Konkreetsete ajupiirkondade suurenenud verevoolu jälgides oli võimalik kindlaks teha, millisele isikule katsealune parasjagu mõtleb (55, Popular Mechanics).

Antud tehnoloogia edasiarendamine võib viia tulevikus tänapäeval utoopilistena tunduvate arenguteni, võimaldades näiteks registreerida mõttekäike juba palju konkreetsemalt. Selge on igal juhul see, et praeguseks tehtud edusammud muudavad taolised ideed mõtete lugemise praktilisest võimalikkusest vägagi tõenäolisteks.

Veel üks näide räägib Kalifornia Ülikooli teadlastest, kes on leiutamas seadet, mis eesti keelde tõlgituna kõlaks "mõtetelugemis-programmina". Seade on eelkõige mõeldud kõnevõime kaotanud inimeste suhtlusvõime taastamiseks. Tööpõhimõte seisneb konkreetsete sõnade kuulmisest tekkiva aju aktiivsuse dekodeerimises, misjärel programm toob hiljem vastava sõna kuuldavale, baseerudes ajuaktiivsusele, mille sõna kuulajas algselt tekitas. Praegu on võimalik "üles noppida" nende mõtete killukesi, kuid teadlased on teinud teatavaks, et antud aluselt lähtudes on järgmiseks sammuks luua aju implantaat, mis suudaks jälgida inimese mõtteid sel määral, et oleks hiljem suuteline sõnad ja laused kuuldavale tooma pelgalt nende ettekujutamisest lähtudes (56, Guardian).

Teine muljetavaldav näide tehnoloogia suurest potentsiaalist käsitleb Vietnami päritoluga Austraalias elanud-õppinud ettevõtjat Tan Le-d, kes on kolleegidega loonud hiljuti neurotehnoloogia uusima seadme, mis suudab talletada inimese mõtetest või taju poolt kogetu registreerimisest tulenevaid elektriimpulsse ning seejärel juhtmevaba ühenduse kaudu kuvada informatsiooni arvutiekraanile. Kõnealloleva näite puhul vaatleb inimene arvutiekraanil pöörlevat kuubikut. Seade registreerib inimeses, kes kuubiku pöörlemist jälgib, vastavad impulsimustrid ning järgmisel korral, kui konkreetse isiku mõtted kuubiku keerlemisest aktiveeruvad ehk ta seda aktiivselt ette kujutab, juhtub see arvutiekraanil ka reaalselt, kuna arvuti tõlgendab seadme poolt registreeritud sama käsklust. Selliseid mõttemustreid on analoogselt võimalik luua loomulikult lõputult. Sellekohast video-demonstratsiooni on võimalik näha internetiaadressil http://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=40L3SGmcPDQ ning lugeda selle kohta lähemalt veebisaidilt <http://emotiv.com/index.php>.

Antud näited, mis ei ole kindlasti mitte ammendavad, loovad ettekujutuse paljudest võimalustest selliste rakenduste realiseerimiseks. Ei pruugi kaugel olla ka aeg, mil uuemad "valedetektorid" kahtlusaluse mõtted uurija ekraanile kuvavad ilma ühegi verbaalse vestluseta. Ent siinkohal kerkivad juba uued probleemid ja küsimused neuroetika vallas. Mida varem selle tõdemiseni jõutakse, seda õigeaegsemalt on võimalik ette valmistada vajalikke juriidilisi regulatsioone.

Lõppsõna

Peamiselt keskenduti antud töös polügraafitesti kaudu saadud teabe usaldusväärsuse hindamisele, kõrvutades seda teiste – enamasti isikuliste – tõenditega, eesmärgiga jõuda arvestatavate järeldusteni polügraafitesti senise kasutamise kohta kohtuliku tõendina. Kuigi antud töö eesmärgiks oli võrdlev analüüs, oli siin ridade vahel peidus ka vaikimisi hüpotees selle kohta, et polügraafi laialdane range keeld maailmas ei ole siiski põhjendatud ning vastavalt tehtud analüüsile ja järeldustele leidis antud hüpotees ka kinnitust. Põhilise asjaoluna leidis selgust tõik, et polügraaf on varjatava teabe hankimisel asjakohane, eeldusel, et täidetud oleksid konkreetsed tingimused ja vastavad nõuded. Töö eesmärgiks polügraafitesti kõrvutamisel tavaliste isikuliste tõenditega ei olnud seada teiste tõendite adekvaatsust või usaldusväärsust kahtluse alla, vaid näidata, et polügraafi umbusaldamine juhul, kui kasutatakse sarnaseid hindamiskriteeriume, ei ole põhjendatud, kuna mõlemal juhul on määravaks vajalike teadmiste ja kogemustega eksperdi hinnang.

Kõigi isikuliste tõendite puhul on tõeste tulemusteni jõudmisel suuremas osas määravaks eksperdi isiklik tõlgendamine oma siseveendumuse järgi küsitletava reaktsioonide ja ütluste põhjal ning samasugune hinnang viiakse kvalifitseeritud spetsialisti poolt läbi ka polügraafitesti puhul. Seetõttu jääb arusaamatuks, mille tõttu on üldsuse usaldus madalam nende tõendite suhtes, mille hankimisel saavad eksperdid toetada oma siseveendumuse seadme poolt registreeritud faktidele samas kui teiste isikuliste tõendite usaldusväärsust pole praktiliselt kõne alla võetudki, vähemalt mitte sel määral. Riigikohus on öelnud: ühelgi tõendil ei ole ette kindlaks määratud jõudu. Selles suhtes näib Eesti kohtupraktika olevat võtnud leebema hoiaku, kuna vaatamata sellele, et polügraafi ei või esitada kohtus tõendina, on selle kasutamine uurijate töö lihtsustamiseks siiski lubatud.

Kui polügraafi-temaatikat on teadusringkondades käsitletud rohkelt, siis selle suhtes valitsevat kõrgendatud kriitilisuse põhjendatust mitte piisavalt, kui võtta arvesse antud töö järeldusi, mis käsitlevad teiste isikuliste tõendite saamiseks kasutatavaid analoogseid hindamiskriteeriumeid.

Kui vajalike nõuete ja tingimuste täitmist oleks võimalik igal üksikjuhtumil tagada, oleks täiesti mõeldav polügraafi praegust mainet parandada ning luua tõenditena usaldusväärseid kohtupretsedente. Hetkel näib valitsevat pigem olukord, kus antud nõudeid pole alati saajaprotsendiliselt tagada veel õnnestunud, seda eriti piisavate teadmistega asjatundlike ekspertide nappuse tõttu. Seega on tõenäoline eeldada, et edaspidi hakatakse vaikselt liikuma uuemate teadussaavutuste suunas, mis hõlmavad polügraafitesti ees eeliseid omavaid ajukuva meetodeid.

„Comparison of the reliability of the information based on polygraph test with the reliability of other evidence.“

Summary

The purpose of my research work was to give an overview about the reliability of the information that is obtained by using polygraph test and to compare it with the reliability of other person based evidence with the purpose of researching their usability in criminal proceedings. Even though the topics about polygraphy have gained a lot of attention over the years, the comparison of its credibility with the credibility of other evidence has not been dealt with comparably. The attempt while doing the comparison was not to discredit the adequacy of other evidence, but was rather to confirm that the critical opinion towards polygraphy is not entirely justified bearing in mind the fact that when same criteria for estimating credibility are used for polygraphy as for other evidence there is no difference.

As there is little discussion about the accuracy of polygraph itself, the issue is more about the correct and unequivocal interpretations of the results. Yet, the results of polygraph test would have no credibility without highly qualified and experienced experts who give their appraisal to the results. The same applies to other evidence for which credibility depends on the evaluation and conviction of specialists. Therefore, it remains somewhat incomprehensible why is the confidence of the community lower towards the evidence which are based on objective facts recorded by an appliance, and yet the reliability of other evidence is hardly ever even brought up for a discussion. This appears especially when we are concerned with the capabilities of interpreting the results, rather than with the efficiency of the polygraph itself. Estonian court practice has been moderately flexible about this issue. Even though it is not allowed to use the polygraph test results as evidence in court it is still possible for detectives and investigators to use the appliance on interrogations with the purpose of hastening their work.

An overall conjecture of this research work was that the excessive criticism of polygraph testing is not entirely justified and it is believed that this statement was well demonstrated.

As the results show, under requested circumstances and conditions polygraph test is often highly effective when it comes to detecting physiological reactions of human body indicative of concealed information or „guilty knowledge“..

Although there are still some problematic issues related to polygraph that are waiting for solutions, it does seem more plausible that in the future criminology will move to more promising fields regarding the new advancements of science having many advantages before polygraph. One of these fields is definitely related to the developments in brain imaging techniques.

Kasutatud allikad

Kasutatud kirjandus

1. Thorwald, J., Sada aastat kriminalistikat. Tallinn 1981.
2. Raska, E., Kriminoloogia. Sissejuhatus ainesse. Tallinn 2002.
3. Sootak, J., Kriminaalpoliitika. Tallinn 1997.
4. Kergandberg, E., Kriminaalmenetlus. Tallinn 2004.
5. Abrams, S., The Complete Polygraph Handbook. Toronto 1989.
6. Tuurand, A., Ülekuulatava kehakeele jälgimise meetoodika. Tallinn 1999.
7. Huik, J., Polügraafitest. Sisekaitseakadeemia, Tallinn 2001.
8. Tõnissaar, M. Valedetektor. Akadeemia 2001, nr. 4.
9. Kergandberg, E., Kohtuotsus kriminaalasjas. Selle kujunemine ja kriitika. Tallinn 1999.
10. Bachmann, T., Psühhoomia juriidilises kontekstis: Tutvustavad loengud. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu 2003.
11. Pruks, P., Kriminaalprotsess. Teaduslik „valedetektor“. Tartu 1992.
12. Lindmäe, H., Menetlusmetoodika I. Tallinn 1998.
13. Saarsoo, H., Vissak, J., Menetlusdokumendid kriminaalmenetluses. Tallinn 1998.
14. Bachmann, T. Kognitiivse neuroteaduse ja psühholoogia võimalustest valetamise ja varjatud süülise teadmise avastamisel. Juridica 2007 nr 4.
15. Bachmann, T., Valetamismärgid; Kuidas tunda ära valetamist. Äripäev 2008.
16. Reiman, K., Kognitiivne privaatsus. Magistritöö. Tallinn 2009.
17. Põld, T., Eesti kohtueksperdid ja nende lahendatud lood. Tartu 2008.
18. Auväärt, L., Ütlused kui tõendid õigusmenetluses. Tallinn 1998.
19. Bachmann, T., Imetabane taju. Tallinn 1989.

20. Bachmann, T., Maruste, R., Psühholoogia alused. Tallinn 2001.
21. J. B. Meixner, J. P. Rosenfeld. A mock terrorism application of the P300-based concealed information test. - *Psychophysiology*, 2011, Vol 48, p 149.
22. G. Ganis, H. E. Schendan. Concealed semantic and episodic autobiographical memory electrified. - *Frontiers In Human Neuroscience*, 2013, Vol 6, p 1.
23. M. Bles, J.-D. Haynes. Detecting concealed information using brain-imaging technology. - *Neurocase*, 2008, Vol 14, No 1, p 82.
24. I. Matsuda, H. Nittono, J. J. B. Allen. Detection of concealed information by P3 and frontal EEG asymmetry. - *Neuroscience Letters*, 2013, Vol 537, p 55.
25. L. A. Farwell. Brain fingerprinting: a comprehensive tutorial review of detection of concealed information with event-related brain potentials. - *Cogn Neurodyn*, 2012, Vol 6, p 115.
26. E. Elaad. Effects of context and state of guilt on the detection of concealed crime information. - *International Journal of Psychophysiology*, 2009, Vol 71, p 225.
27. M. R. Winograd, J. P. Rosenfeld. Mock crime application of the Complex Trial Protocol (CTP) P300-based concealed information test. - *Psychophysiology*, 2011, Vol 48, p 155.
28. J. A. Lewis, M. Cuppari. The polygraph: The truth lies within. - *The Journal of Psychiatry & Law*, 2009, Vol 37, p 85.
29. J. J. Walczyk. Advancing lie detection by inducing cognitive load on liars: a review of relevant theories and techniques guided by lessons from polygraph-based approaches. - *Frontiers In Psychology*, 2013, Vol 4, p 1.
30. M. T. Bradley, F. J. Malik, M. C. Cullen. Memory instructions, vocalization, mock crimes, and concealed information tests with a polygraph. - *Perceptual and Motor Skills*, 2011, Vol 113, No 3, p 840.
31. B. Verschuere, G. Crombez. Antisociality, underarousal and the validity of the Concealed Information Polygraph Test. - *Biological Psychology*, 2007, Vol 74, p 309.
32. D. A. Weintraub. The Polygraph Examination — A Valuable Arbitration Tool. - *The Nebraska Lawyer*, 2009, Vol 83, No 6, p 97.

33. A. Ginton. A non-standard method for estimating accuracy of lie detection techniques demonstrated on a self-validating set of field polygraph examinations. - Psychology, Crime & Law, 2013, Vol 19, p 1.
34. W. G. Iacono. Effective Policing: Understanding How Polygraph Tests Work and Are Used. - Criminal Justice and Behavior, 2008, Vol 35, p 1295.
35. B. Baertschi. Neuroimaging in the courts of law. - Journal of Applied Ethics and Philosophy, 2010, Vol 3, p 9.

Kasutatud kohtupraktika

36. Riigikohtu tsiviilkolleegiumi määrus 29. maist 2001 nr 3-2-1-82-01 Kristina Karu seadusliku esindaja Regina Schumanni avalduse tagastamine.
37. Riigikohtu tsiviilkolleegiumi otsus 03. oktoobrist 2006 nr 3-2-1-78-06 H. M hagi AS-i V vastu varalise ja mittevaralise kahju hüvitamiseks.
38. Riigikohtu kriminaalkolleegiumi otsus 09. märtsist 2010 nr 3-1-1-8-10 Ruslan Mõškovski kaitsja vandeadvokaadi vanemabi Andrus Repnau kassatsioon.

Kasutatud normatiivaktid

39. Eesti Vabariigi põhiseadus. 16. märts 2013 – RT 1992, 26, 349;
40. Kriminaalmenetluse seadustik. 16. märts 2013 – RT I 2003, 27, 166;
41. Väärteomenetluse seadustik. 22. märts 2013 – RT I 2002, 50, 313;
42. Karistusseadustik. 24. märts 2013 – RT I 2001, 61, 364.

Muud allikad

43. http://www.epll.planet.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=16, 13. mai 2013.
44. <http://www.eestiartst.ee/static/files/054/ea1201lk52.pdf>, 13. mai 2013.
45. http://www.estoniannyingmaencyclopedia.com/index.php?option=com_mtree&task=viewlink&link_id=3880&Itemid=108, 13. mai 2013.
46. <http://psychcentral.com/lib/2007/what-is-functional-magnetic-resonance-imaging-fmri/>, 13. mai 2013.
47. <http://www.crunchbase.com/company/brain-fingerprinting-laboratories>, 13. mai 2013.
48. http://en.wikipedia.org/wiki/Brain_fingerprinting, 13. mai 2013.
49. http://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=40L3SGmcPDQ, 13. mai 2013.
50. <http://emotiv.com/index.php>, 13. mai 2013.
51. <http://www.slideshare.net/TanelJar/tendamise-alused> 13. mai 2013
52. http://echa.europa.eu/documents/10162/13655/pg_report_weight_of_evidence_et.pdf
13. mai 2013.
53. http://stud.sisekaitse.ee/Jarvet/Kohtueelne_menetlus/tendamine.html 13. mai 2013.
54. <http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/16008/9789985671467.pdf?sequence=1> 13. mai 2013.
55. <http://www.popularmechanics.co.za/tech/patterns-of-activity-in-brain-can-be-decoded-to-determine-who-someone-is-thinking-about/> 13. mai 2013.
56. <http://www.guardian.co.uk/science/2012/jan/31/mind-reading-program-brain-words>
13. mai 2013.
57. http://www.thepolygraphexaminer.com/polygraph_laws.htm 13. mai 2013.
58. <http://law.asu.edu/LinkClick.aspx?fileticket=rD26OF5aBtM%3D&tabid=2042> 13. mai 2013.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina,
Ilona Marken-Kruusmägi

(16.04.1988)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „POLÜGRAAFITESTI ABIL SAADUD ANDMETE USALDUSVÄÄRSUSE VÕRDLEMINE MUUDE TÕENDITE USALDUSVÄÄRSUSEGA“,

mille juhendaja on kognitiiv- ja õiguspsühholoogia professor, dr Talis Bachmann,

- 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
 3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tallinnas, 14. mai, 2013

